

Munkajogi szabályok a birodalmi jog és a szerződési praxis alapján az ókori Rómában

I. A római birodalom termelése, munkarendszere a rabszolgamunkára épült. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy szabad személyek bér munkáját nem ismerték volna. Ez koronként ugyan változott, az azonban leszögezhető, hogy a császárkor elejétől – amikor a rabszolga utánpótlás akadozott – egyre szélesebb körben bontakozott ki a szabad emberek munkaviszony keretében történő foglalkoztatása. A római jog az új jelenségre gyorsan reagált, már a principatus elején megkezdte a szabályozását az új életviszonynak, mivel az jogi rendezést kívánt. Történt ez annak ellenére, hogy volumenében sohasem konkurált a rabszolgamunkával, ami azt jelentette, hogy a termelés alapvetően mégiscsak a rabszolgamunkára épült. A szabad emberek munkavégzése csak kiegészítette a rabszolgák termelését.¹

A kérdést tovább színezi az „ars liberalis” a szellemi munka fogalmának a megjelenése. A köztársaságkori társadalom értékítélete a kétkezi munkáról eléggé elmarasztaló volt.² Kivételt képezett ez alól a paraszti munka, saját föld-

¹ Az elmúlt évszázad második felében különösen az olasz romanisztika fordít nagy figyelmet a bér munka római jogi szabályozásának feltárására. Itt elsősorban DE ROBERTIS munkái érdemelnek figyelmet [*I rapporti di lavoro nel diritto romano*. Milano, 1946. – Vel mercennarius in D. 43. 16. 1. 20. Labeo, 1960. – 'Locatio operarum' e status del lavoratore. SDHI 27 (1961), s végül nagy monografikus munkája: *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*. Bari, 1963.], megemlíten-dők továbbá BARASSI (*Elementi di diritto del lavoro*. Milano, 1954.), SANTORO PASSARELLI (*Nozioni di diritto del lavoro*. Napoli, 1957), valamint MARTINI (*Mercennarius*. Milano, 1958) tanulmányai. – A francia irodalomban MAQUERON (*Le travail des hommes libres dans L'antiquité romaine*. Aix-en-Provence. 1958.). A német nyelvű irodalomban MAYER-MALY (*Locatio conductio*. Wien, 1956.) és D. NÖRR [*Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom*. SZ 82 (1965).] munkája, mely utóbbi mélyreható kritikáját adja DE ROBERTIS: *Lavoro e lavoratori nel mondo romano* c. idézett monográfiájának. Lásd továbbá R. ZIMMERMANN: *The Law of obligations*. Oxford 1996, 350 és köv.

² Azt az irodalomban elterjedt nézetet, amely szerint a „munka” Rómában társadalmilag megvetett valami volt, először DE ROBERTIS próbálja áttörni azzal, hogy ez csak az uralkodó körök nézete volt (*Lavoro e lavoratori* 49–97. p.); a közönséges felfogás, amely a munkában érdekelt rétegek között élt, azonban eltért a munkának ettől az értékelésétől (i. m. 21–48. p.). D. NÖRR De

nek a megművelése. Róma vezető rétegeinek a tudatában a paraszti munka úgy maradt meg, mint az igazi és legmagasztosabb foglalkozás. Cato írja a *De agri c.* bevezetőjében „et virum bonum quem landabant, ita landabant: bonum agricolam bonumque colonum”. (Praef. 2.) Hasonlóan nyilatkozik T. Varro (*De r. r.* 2. 1) valamint Cicero (*De off.* 1. 151). A köztársasági kor végén és a császárkor elején az egyes íróknál tükröződő hivatalos álláspont szerint szabad emberhez nem méltó a bérmunka útján való szerzés. Cicero írja (*De off.* 1. 150–151), hogy a szabad emberek szellemi munkája nem vétel tárgya, hanem az tiszteletdíjjal nyer honorálást.³

Visky szerint a rómaiak az *ars liberalis* alatt olyan magas szintű szellemi tevékenységet értettek, amelyet szabadon született ember végzett, és amiért díjazást nem igényelhetett.⁴ Egyes esetekben ezután kialakult az a gyakorlat, hogy az ilyen szolgáltatást igénybevevő a másoknak tiszteletdíjat fizessen, és a késői klasszikus jog szerint *cognitio extra ordinem* útján perelni is lehetett a honorariumot.⁵ A források tanulsága szerint – annak ellenére, hogy koronként is változott – ide tartozott a retorika, a grammatika, a geometria, a jogtudomány, a filozófia. (C. 10. 53. 8. D. 50. 13. 1. 4–5.)

A szellemi munka nem került jogi szabályozásra, hisz ellenszolgáltatást nem lehetett kikötni. Azokban az esetekben ahol később perelhetővé vált az ilyen tevékenység, ott viszont a munkavégzésre vonatkozó általános szabályokat kellett alkalmazni. Mindezekből következik, hogy a szellemi munkával nem kell, nem lehet foglalkozni, mert a rá vonatkozó megállapítások nem qudrálnak a munkavégzésből adódó jogviszonyok szabályaival.

Robertis e monográfiájáról adott elemzésében [Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in rom. SZ 82(1965) 67–105. p.] ezt a megállapítást meglehetősen általánosítónak és differenciálatlannak tartja (i. m. 71–74. p.) Igen helyesen mutat rá arra, hogy a kérdés rendkívül sokrétű. A munka társadalmi értékelése függött attól, hogy valaki maga, vagy más számára dolgozott. Így pl. a saját gazdaságban végzett mezőgazdasági munka ősi idők óta megbecsülésnek örvendett.

³ DE ROBERTIS: *Lavoro*. 132. és köv. kifejti, hogy a bérmunkával való foglalkozás annyira lenézett dolog volt a társadalom szemében, hogy a bérmunkás szinte a rabszolgák színvonalára süllyedt. – VISKY: *Szellemi munka és ars liberalis a római jog forrásaiban* c. kandidátusi értekezésében (11. és kk. l.) a fizikai munka római értékelését tárgyalja. Rámutat arra, hogy a bérmunkást szinte úgy kezelték, mint a rabszolgát. Erre utal pl. Seneca (*De beneficiis* 3. 22.) kitétele, hogy „Servus perpetuus mercennarius est”, azaz a rabszolga örökös bérmunkás. – VISKY: *Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében* (Budapest, 1968. Különlenyomat az antik Tanulmányok 1968. évi XV. 2. számából.) 191. p. Elismeri, hogy pl. a festők, szobrászok is az alacsonyabb rendű foglalkozások közé tartoztak, tehát vállalkozók voltak, mégis bizonyos megbecsülésre utal az, hogy a mesterembereket különféle terhek viselése alól mentesítették. – Vö. PÓLAY E.: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Bp. 1972. 181.; ZIMMERMANN: i. m. 388. és köv.

⁴ VISKY: *Kand. ért.* 226. és kk.

⁵ H. SIEBER: *Operae liberales*, *Iherings Jahrbücher* (1939–1940) 189. és köv. – KLINGMÜLLER: *Honorarium. Pauly's Realencyclopädie*. (1913.) 2273. p. – KASER: *RPR* I.² 569. p. – DE ROBERTIS: *Rapporti* 183. p. – VISKY: *RIDA*³ 14. (1968.) 476. és köv.; ZIMMERMANN: i. m. 389.

Az itt elmondottakra tekintettel a romanisztikában kialakult egy olyan vélemény is, hogy a fizikai munka hátrányos megítélése miatt a római jog nem szabályozta megfelelően a munkaviszonnyal kapcsolatban felmerült problémákat.⁶ Ezzel ellentétben – álláspontunk szerint – pontosan olyan mértékben szabályozták, dolgozták ki a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat amennyire az adott viszonyok között szükség volt. A római jog nem ismerte a külön „munkajog” fogalmát. A munkaviszonyt szabályozó joganyagot egyfajta szerződés típusnak tekintette, és mint szerződést szabályozta (egyébként a munkaviszonyra vonatkozóan a külön jogágként való szabályozás a legújabb kornak a terméke, gondoljunk csak arra, hogy a két világháború között a magyar magánjogi törvénytervezet egyetlen paragrafusban szabályozta a munkabérszerződést). Mindezek előrebocsátása után foglalkozni kívánunk a munkabérszerződés létrejöttével és megszűnésével, a szerződés tárgyával, tartalmával különös tekintettel a felelőségi viszonyokra, a keletkezett károk rendezésére.

2. Általánosan elfogadott nézet a római jog irodalmában,⁷ hogy a munkaviszony létrejöttét a szerződő felek megállapodása idézi elő. Paulus ezt a következőképpen fejezi ki:

Locatio et conductio cum naturalis sit et omnium gentium, non verbis, sed consensu contrahitur, sicut emptio et venditio (D. 19. 2. 1.).

Vagyis a bérleti szerződés (értjük ezen a munkabér szerződést is) éppen úgy mint az adásvétel nem szavakkal, hanem megállapodással jön létre. A non verbis kifejezés alatt, Paulus azt kívánta hangsúlyozni, hogy a jogviszony létrejöttéhez nem előírt szavak kijelentése szükséges, hanem a felek formátlan egybehangzó nyilatkozata.

Hasonlóan vélekedik Gaius is amikor a bérlet és az adásvétel rokon vonásait emeli ki.

Locatio et conductio proxima est emptioni et venditioni isdemque iuris regulis constituit: nam ut emptio et venditio ita contrahitur, si de pretio convenerit, sic et locatio et conductio contrahi intellegitur, si de mercede convenerit (D. 19. 2. 2 pr), vagyis az adásvétel akkor jön létre, ha a felek a vételárban megegyeztek, úgyszintén a bérlet is, ha a bérleti díjban megtörtént az egyesség. A birodalmi jog, álláspontja szerint tehát a munkabér szerződés konszenzuális szerződés. Ennek ellentmondani látszik az erdélyi Verespatakon talált három okirat, amelyeknek a tartalma egy-egy munkabér szerződés, melyek viaszos táblára lettek írva és a Kr. u.-i II. századból származnak. A kutatók egy részének, az a véleménye, ezekben az esetekben maguk az okiratok hozták

⁶ PÓLAY E.: *A dáciai viaszostáblák szerződései*. Bp. 1972. 162. és köv.

⁷ PÓLAY: *A dáciai*. 183. és köv. – BRÓSZ-PÓLAY: *Római jog*. Bp., 1974. 435. – MARTON: *Inst.* 209. – KASER: *RPR* I² 568. p. – VÖ. DE ROBERTIS: *Rapporti* 128. és köv. – MARTINI: *Mercennarius*. 214. és köv. – AMIRANTE: *BIDR* 62. (1959.) 60. és köv. – Újabban THOMAS: *BIDR* 64. (1961.) 233. és köv.; R. FIORI: *La definizione della 'locatio conductio*. Napoli 1999., 14. és köv., 249. és köv.; ZIMMERMANN: i. m. 391.

létre a munkaviszonyt, nem a felek megállapodása.⁸ Pontosabban szólva a felek megállapodása nem volt elégséges a munkaviszony létrejöttéhez, ehhez kellett az okiratba foglalás is. Adódik ez abból a provinciai gyakorlatból, hogy a legtöbb ügylet (kölcsönszerződés, kezességvállalás létrehozása) esetében kötelem keletkeztető az okirat volt. Ezzel szemben a másik felfogása szerint az ilyen okiratoknál lényegében csak bizonyítási erőt tulajdonítottak, tehát az okirat maga a létrejött ügylet bizonyítására szolgált.⁹

Az utóbbi álláspont alátámasztására a következőket jegyezzük meg. Mindhárom munkabér szerződés azonos séma szerint készült, feltehetőleg iratminta alapján. A készítője előadja, hogy meghatározott személy kérésére készítette el az okiratot, miután az kijelentette, hogy írni nem tud (quia se litteras scire negavit... CIL III. pr 948–949) a munkavállaló azt is kijelentette (quod dixit) hogy magát bérbe adta aranybányász munkára, határozott időre (illetve 1 évre) meghatározott pénzösszegért Amelius Adiutornak (feltehetőleg a bánya tulajdonos).

A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy a munkás a már megtörtént megállapodást kéri okiratba rögzíteni, ami azt jelenti, hogy a munkaviszony már létrejött, mert hisz elszegődött bányamunkára meghatározott bérfizetés ellenében.¹⁰

Az okirat szerkesztő mindig múltidőben beszél, vagy a munkás azt mondta, hogy magát, illetve munkaerejét bérbe adta (quod dixit se locasse et locavit...) és ennek rögzítését kéri az okiratban.

Tanulságosnak tűnik az egyik legjobban megmaradt teljes okirati szöveg bemutatása:

⁸ S. MROZEK: *Die Arbeitsverhältnisse in den Goldbergwerken Daziens*. Berlin, 1969., 154. p. TAUBENSCHLAG: *Geschichte der Rezeption des röm. Privatrechts in Aegypten*. Studi Bonfante. Milano, 1930. I. k. 415. és köv. – KÜBLER kiemeli, hogy „Die römische Urkunde ist vorwiegend Zeugnisurkunde, die griechische meist Dispositiv-Urkunde” [Griech. Tatbestände in den Werken der kasuist. Literatur. SZ 29 (1908) 212. p.]. MITTEIS: *Reichsrecht u. Volksrecht*. 1891, 468–481. p.

⁹ GNEIST (Die formellen Verträge des neueren röm. Obl. R. 1845. 319. és köv.), MITTEIS (*Reichsrecht und Volksrecht*. 1891, 459. és köv.), majd a későbbi irodalomban KUNKEL (Jörs-Kunkel-Wenger: *Röm. Recht*. 1949. 100. p.), a magyar irodalomban SZEMÉLYI (*Római jog*. Nyíregyháza, 1932, 2. k. 126–127. p.), MARTON (*A római magánjog elemeinek tankönyve*. Bp., 1957, 201. l.).

¹⁰ Ellentétes álláspontra helyezkedik PÓLAY i. m. 170. és köv.

X. Munkabérszerződés

Kelt 164. május 20. Immenosum maiusban
CIL III. p. 948.

Macrino et Celso cos. XIII kal.
Junias Flavius secundinus scripsi
rogatus a Memmio Asclepi, quia se
litteras scire negavit, it (?) quod
dixit (!) se locasse et locavit
operas suas opere aurario Aurelio
Adiutori ex hac die in idus
Novembres proximas sept[u]aginta
cibarisque. Mercedem per tempora
accipere debebit. suas operas sanas
valentes edere debebit conductori
supra scripto. Quod si invito
conductore recedere aut cessare
voluerit, dare debebit in dies
singulos HS V numeratos... Quod si
fluor impedierit, pro rata computare
debebit. Conductor si tempore
peracto mercedem solvendi moram
facerit, eadem poena tenebitur,
exceptis cessatis tribus. – Actum
Immenoso maiori. – Titus
Beusantis, qui et Bradua, Socratio
Socratonis, Memmius Asclepi.

Macrinus és Celsus
consulságának évében, május 20-án
írtam én Flavius secundinus
Memmius Asclepi kérésére, mert
kijelentette, hogy írni nem tud,
hogy – mint mondta – magát és
munkaerejét bérbeadta aranybá-
nyász munkára Aurelius
Adiutornak e naptól a legközelebbi
november idusáig hetven dénárért
és élelmezésért. A bért időnként
kell megkapnia. E munkáját hibát-
lanul és derekasán köteles elvégezni
a fentírt munkaadó részére. Ha a
munkaadó akarata ellenére vissza
akarna lépni, vagy munkáját abba-
hagyni, naponta 5 sestertiust köte-
les fizetni. ... Ha vízáradás akadá-
lyozza a munkát, meghatározott
arányban kell elszámolni. A mun-
kaadót, ha a munkában eltöltött
időre a bér kifizetésével késlekedik,
ugyanazon büntetés sújtja, kivéve
az első három eleső napot. – Kelt
Immenosum maiusban. – Titus
Beusantis, akit Branduanak is hív-
nak, Socratio Socratonis,
Memmius Asclepi.

A szerződésből kiderül, hogy a feleket milyen jogok illették és kötelezettségek terheltek.

A munkabért 6 hónapra vonatkozóan 70 dénárban és ételmezésben állapították meg. Hogy az ételmezés mit foglalt magában a szövegből nem derül ki. Meghatározták a munkaviszony időtartamát. Megjelölték, hogy a munkás a munkát hibátlanul és derekasán köteles végezni. A bért időszakonként, utólag fizették. Kölcsönösen biztosították egymást kötbérrel, hogy sem a munkás, sem a munkaadó nem szünteti meg előbb a munkaviszonyt. Ha vízbetörés miatt nem lehet munkát végezni, az adott időre munkabér nem jár.

A szerződés tartalmi elemeit a birodalmi jog szabályaival összevetve az alábbi megállapítások tehetők.

A munkaviszony létrejöttét a jogászok vagy a *se locare* (magát bérbeadta) vagy az *operas suas locavit* (munkaerejét adta bérbe) kifejezésekkel jelölték. A három verespataki munkaszerződésben a két kifejezés (ami ugyanazt jelenti) együtt található meg (elég lenne az egyik is).

A legfontosabb idevonatkozó forrás ezt így rögzíti: „*Qui operas suas locavit totius temporis mercedem accipere debet...*” (Paul. D. 19. 2. 38.) azaz aki saját munkáját bérbeadja, az a teljes időre fizetést kell, hogy kapjon. Callistratus, aki Paulusnak kortársa volt, s ugyanezt másképpen fejezi ki.

Lege Iulia de vi cavetur, ne hac lege in reum testimonium dicere liceret... quive ad bestias út depugnaret se locaverit. (D. 22. 5. 3. 5.)

Egy tanúskodásra képtelen személyről szól itt a szerző, aki saját magát adja bérbe állatviadalra. Kérdés, mi különbség az „*operas suas locare*” és a „*se locare*” kifejezések között. Az irodalomban általában elfogadott az a nézet, hogy a „*se locare*” kifejezés régebbi keletű, a fejlődés következtében azonban az „*operas suas locare*” kifejezés kiszorította ezt.¹¹ Mások álláspontja szerint a „*se locasse*” kifejezés azt is jelentette, hogy nemcsak a munkáját adta bérbe a munkás, hanem alá is vetette magát a munkaadó hatalmának, ami bizonyos fegyelmezési joggal járt.¹² A rendelkezésre álló forrásanyag összevetéséből ezek a megállapítások nem mutathatók ki teljes biztonsággal.

Különösen De Robertisnél¹³ találunk olyan törekvést, hogy kimutass, hogy a „*se locare*” kifejezés előbbi keletű, mint az „*operas suas locare*”. Erre példaként

¹¹ A *se locare* és az *operas suas locare* közötti különbség történeti előzményeit DE ROBERTIS tárja fel. (*Rapporti* 128. és köv.), majd rámutat arra, hogy lényegében mindkét kifejezés ugyanazt jelenti a munkás elszegődését bérmunkára. – PÓLAY: *A dáciai* 164. és köv.

¹² P. KOSCHACKER Recenziója J. G. Lautner: *Altbabylonische Personenmiete und Enrtarbeiterverträge. Studia et dokumenta ad iura Orientis antiquae pertinentia* I. (Leiden, 1936.) c. munkájáról SZ. 57. (1937.) 388. és köv. kifejti, ha a munkás nem akarta a munkát felvenni, akkor a munkaadó bírósági eljárás mellőzésével kényszeríthette őt a munkavégzésre. – Hasonlóan fejti ki véleményét PÓLAY: *A dáciai*. 166. és köv. munkájában a verespataki táblákon talált kifejezésekkel kapcsolatban. Egyezően foglal állást DE ROBERTIS: *Lavoro* 187. és köv., valamint S. MROZEK: *Die Arbeitsverhältnisse in den Goldbergwerken Daziens*. Gesells. Alt. II. (Berlin, 1969.) 146. l.

¹³ DE ROBERTIS: *Rapporti* 141. és köv.

hozza fel Callistratusnak a már fentebb általunk is tárgyalt szövegét, megjegyezve, hogy az a lex Iuliából való.¹⁴ Erre rögtön ellenérvként felhozható, Varro (De 1. 1. 7. 105.) szövege, amely nem valószínű, hogy a lex Iulia után keletkezett:

„Liber qui suas operas in servitutum pro pecunia quam debet dat, dum solveret, nexus vocatur, ut ab aere obaeratus.”

Kétségtelen, hogy itt nem munkaszerződésről, hanem adósrabszolgaságról van szó.¹⁵ Az azonban nem vitás, hogy a szabad ember munkaerejét adja „in servitutum”. Varrónak ez a szövege némileg megerőtleníti azt az álláspontot, hogy a „se locare” kifejezés a rabszolgák önbérbeadásából vitetett át a szabad munkaerő bérbeadására. Az valóban igaz, hogy a principatus időszakában a forrásainkban¹⁶ gyakrabban fordul elő az „operas suas locare” kifejezés, mint a „se locare”, de az egyiket is, a másikat is használják. Vegyük csak példaként a már említett callistratusi szöveget. Az állatviadalra való elszegődés több helyen is megtalálható. A szövegek megjelenésének idejétől függetlenül mindkét kifejezésforma használatos.

Ulpianus (D. 3. 1. 1. 6.) az állatviadalra való bérbeadásnak „operas suas locaverit” kifejezést használja;

Callistratus (D. 22. 5. 3. 6.) a „se locavit” kifejezést használja;

Collatióban ezzel szemben egyaránt használják a „se locare” (9. 2. 2.) és az „operas suas locavit” (4. 3. 2.) kifejezéseket.

Ezt a kettősséget támasztja alá a dáciai viaszostáblákban talált munkaszerződések tartalmazó szerződések szövege is:

„se locasse et locavit Socrati Socratis operas suas” CIL III. p. 948. (IX. szerződés);

„se locasse et locavit operas suas opere aurario” CIL III. p. 948. (X. szerződés);

„se locasse et locavit operas suas opere aur...” CIL III. p. 949. (XI. szerződés).

A három szerződés szövegének a munkavállalásra vonatkozó kitétele szinte szó szerint megegyezik. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a szerződések írója ismerte a munkabérleti szerződés létrejöttére vonatkozó jogi formulát, de mivel a jogban nem lehetett járatos,¹⁷ nehogy valami hiba csússzon a szerződésbe, mindkét közhasználatú szövegfordulatot beírta, a „se locasse”-t és a „locavit operas suas”-t is.

¹⁴ A Lex Iulia de vi .. törvény valószínűleg Caesar vagy Augustus korában (tehát a Kr. e. I. sz. második felében) keletkezett. BRUNS: *Fontes* I. 111. p.

¹⁵ Hasonlóan MAYER-MALY: *Loc.* 123.

¹⁶ PÓLAY: *A dáciai.* 164. p.

¹⁷ PÓLAY: *A dáciai.* 140. és köv. (rámutat arra, hogy a provinciai jogéletben a birodalmi jog egyes intézményei módosult formában nyertek recepciót).

Más esetekben gyakran találkoznak az „operas suas locavit” kifejezéssel (D. 19. 2. 19. 9. – Paul. Sent. 2. 18. 1. – C. 4. 65. 22. – 293-ból). A felsorolt példák vitathatóvá teszik De Robertis álláspontját.

Abban viszont teljesen igazat kell adni De Robertisnek,¹⁸ hogy a posztklasszikus korban az önmagát elszegődtető rabszolgák esetében a „se locaverit” kifejezést használták (D. 33. 2. 2.). Hasonló kifejezést találunk Labeonál is, „si ipse se locasset” formájában (D. 19. 2. 60. 7.). Erre vonatkozóan viszont Schulz¹⁹ joggal tételezi fel, hogy az nem Labeotól ered, hanem posztklasszikus betoldás.

Arra a kérdésre nézve, hogy a „se locare” kifejezés a munkást a munkaadó hatalma fegyelmi jogosultsága alá vonhatja, található egyező, ill. ellentétes forrás is.

„Si libertus patrono vel cliens, vel mercennarius ei qui eum conduxit, furtum fecerit, furti actio non nascitur.” (Paul. D. 47. 2. 90.)

„Furta domestica si viliora sunt, publice vindicanda non sunt nec ad – mittenda est huiusmodi accusatio, cum servus a domino vel libertus a patrono, in cuius domo moratur, vel mercennarius ab eo, cui operas suas locaverat, efferatur quaestioni: nam domestica furta vocantur, quae servi dominis vel liberti patronis vel mercennarii apud quos degunt subripiunt.” (Marcianus D. 48. 19. 11. 1.)

Paulus fenti szövegéből kétségtelen az derül ki, hogy azok ellen nem indítható actio furti, akik bizonyos alávetettségben vannak a patronussal szemben, a libertus, a cliens és a mercennarius. Az „eum conduxit” kifejezésből arra lehet következtetni, hogy a munkaszerződés a mercennariussal „se locasse” formájában jött létre, hisz a munkaadó „öt” bérbe vette. Marcianus a rabszolgát, a libertust és a mercennariust vonja a házibíráskodás alá, azonban azt a mercennariust, aki „operas suas locaverat”. Marcianus szövegéből kitűnik, aki a munkaerejét adja bérbe, az is a munkaadó fegyelmezési jogkörébe kerülhet a kisebb lopás esetén.

A megvizsgált források meggyőztek bennünket arról, hogy az 1. c. operarum esetén a szerződés tárgya a munkavégzés, melynek során a locator leköti magát, ill. munkaerejét a conductornak. Annak eldöntése a forrásokból egyértelműen nem lehetséges, hogy mi volt a különbség a „se locare” és az „operas suas locare” között. Valószínű ennek történeti gyökerei vannak,²⁰ de hogy tartalmilag a klasszikusok a két kifejezés között milyen különbséget láttak, nagyon nehéz megítélni. Az is felmerül, hogy a történeti időkben meglévő különbség a későbbiek során eltűnt, és csak mint szóhasználat maradt fenn azonos értelemmel. Erre utal mind a két kifejezésnek a hasonló esetekben való alkalmazása. Az azonban bizonyosnak vehető, ha a rabszolga bérbeadásáról volt szó, akár 1. c.

¹⁸ DE ROBERTIS: *Rapporti* 141.

¹⁹ SCHULZ: *Grünhuts* Zt. 38. (1911.) 51. p.

²⁰ DE ROBERTIS: *Rapporti* 41. p. FIORI: i. m. 252. és köv.

rei formájában, akár a késői korokban kialakult önbérbeadás formájában, mindig a „se locare” kifejezést használták.²¹

Paulus szövegéből (D. 19. 2. 38) az is kiderül, hogy a munkaviszony fennállásának idejére, az elvégzett munkáért pénzt kell fizetni.

3. Továbbiakban vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy a munkás hogyan köteles a rábízott munkát elvégezni. Sajnos csak igen kisszámú forrás áll rendelkezésünkre, amelyekből a munkavégzési kötelezettségekre nézve adatokat szerezhettünk.

Gaius vétkesnek minősíti azt az öszvérhajcsárt, aki járatlansága vagy testi erejének hiánya miatt a megvadult öszvéreket megfékezni nem tudja és ezáltal kár keletkezik (D. 9. 2. 8. 1.).²²

Gaius szövege Iustinianus Institutioiba is belekerült (4. 3. 8.). Ez azt tükrözi, hogy a posztklasszikus kor is hasonlóan a klasszikus korhoz, a munkástól a munkavégzés során ugyancsak jártasságot és megfelelő fizikai erőt kívánt meg.²³ Álláspontunk szerint a munkavégzés során a különösebb szaktudást nem igénylő munka esetében a döntő hangsúly a munkás fizikai erejére esett.

Már Varro is azt tanácsolja ezzel kapcsolatban, „operarios parandos esse qui laborem ferre possint ne minoris annorum XXII et ad agri culturam dociles” (R. r. 1. 17. 3.), azaz olyan munkásokat kell fogadni, akik erősek a munka elvégzésében, tanulékonyak a mezőgazdasági munkák iránt és nem fiatalabbak 22 évnél. A korra való utalás is azt tükrözi, hogy a fizikai erő volt a döntő, mert a munkásnak kitartóan és erőteljesen kellett a munkát végezni.²⁴ Ezt támasztják alá az erdélyi aranybányákban munkára felfogadott munkásokra vonatkozó szerződések is. Ezekben a szerződésekben az áll, hogy a munkás derekasan és hibátlanul köteles elvégezni a munkát: „suas operas sanas valentes edere debebit conductori supra scripto” (CIL III. 948–949. p. IX–X–XI. okirat). ezek a szerződések kissé konkrétabban mondják meg, hogy a munkás a munkavégzés során hogyan köteles eljárni. Míg Gaius általánosságban beszél arról, hogy mi várható el egy munkástól, addig a szerződések megjelölik azt a módot, ahogyan köteles a munkás a rábízott munkát elvégezni. A munkás kötelezettségévé tesz, hogy derekasan és hibátlanul dolgozzon. A munkaadónak elsősorban az volt az érdeke, hogy a munkás testi erejét teljes mértékben kihasználja és ne okozzon a munkás a munkavégzés során kárt.

A conductor köteles a locator által végzett munkáért munkabért fizetni.²⁵ A munkabért rendszerint pénzben kellett fizetni, de előfordult természetbeni –

²¹ Vö. PÓLAY: *A dáciai*. 166. p.

²² Vö. MAYER-MALY: 159. p.

²³ PÓLAY: *A dáciai* 187. p.

²⁴ PÓLAY (*A dáciai* 187. p.) kifejti, hogy a munkástól nem igen követeltek meg szakértelmet, hanem inkább a munka elvégzéséhez szükséges fizikai erőt.

²⁵ KASER: RPR I.² 570. p.

főleg élelmezés keretében történő bérfizetés is.²⁶ Az erdélyi munkabérszerződések közül a X. okirat „septuaginta cibarisque” kitélt tartalmaz, vagyis „70 dénárt és élelmezést” ír elő az elvégzendő munkáért.²⁷ Diocletianus császár ár- és bérmaximáló edictuma is említést tesz a napszámosoknál az élelmezésről: „operario rustico pasto diurni (denarios) viginti quinque” (CIL III. p. 824.).²⁸ Cato is említést tesz arról, hogy az olajszedő munkásoknak a leszüretelt meghatározott mennyiségű olaj után a pénzfizetés mellett határozott mennyiségű sózott olajbogyó, tiszta olaj és ecet is jár naturaliaként (144. 5.).

Eltérő véleményekkel találkozunk az irodalomban a munkabér fizetésének idejére vonatkozóan. Lautner²⁹ a provinciai jogélethez vonatkozó okiratok vizsgálata során arra az eredményre jut, hogy az aratómunkásoknál a munkabér előre fizetendő. Álláspontját azzal indokolja, hogy az aratási munka szezonmunka és így nagy volt a kereslet a munkások iránt. A bér előre fizetésével akarták a munkaerőt biztosítani. Az általános nézet azonban az, hogy a munkabér utólag fizetendő (postnumerando).³⁰ Ezt látszanak alátámasztani a D. 19. 2. 38. pr. – 1. 22. 4. – 19. 2. 19. 10. szövegei is. Ez alól persze kivétel található, mint ahogy arra Pólay is rámutatott,³¹ a dáciai munkabérszerződések vizsgálata során (II. tábla). Itt azonban nem arról van szó, hogy a munkabér előre jár, hanem arról, hogy a munkás előleget kapott, mert arra rászorult. Kreller viszont arra hívja fel a figyelmet,³² hogy az elvégzett munkák után időszakonként (pro rata temporis) történt a bérfizetés. Ezt erősíti meg a dáciai munkabérszerződésekben található kitétel „mercedes suis temporibus solventur (IX) mercedem per tempore accipere debebit (X-XI.). A per tempora és a suis temporibus kifejezések értelmezése csak az lehet, hogy az elvégzett munka után naponként, havonként stb. kellett a munkabért fizetni.³³ A X. tábla utolsó mondata arra utal, hogy naponként történt a bérfizetés.

A munkabért általában mercessel jelölték (D. 19. 2. 38. pr. – uo. 19. 9.), némi esetben salariumról beszélnek, mint pl. a császári legatus ülnökeinek díjazása során (D. 19. 2. 19. 10. – 1. 22. 4.).

²⁶ H. BLÜMNER (*Der Maximaltarif des Diocletians*. Berlin, 1984. 104. és köv.) részletesen áttekintést ad az egyes napszámos munkák díjazásáról. Álláspontja szerint alapvető volt a pénzbeli munkabér, de különösen a mezőgazdasági munkásoknál gyakori volt az élelmezés is. A munkás munkabére, a munkaidő, vagy a munkateljesítmény alapján lett megállapítva (Vö. MROZEK: i. m. 146. p.)

²⁷ A szöveg részletes elemzését lásd. PÓLAY: *A dáciai* 189. p., valamint a kérdés irodalmát 189. p. 43. jz.

²⁸ Vö. BLÜMNER: i. m. 105. és köv.

²⁹ LAUTNER: i. m. 112. p. és 142. p.

³⁰ DERNBURG: i. m. 301. – KARLOWA: i. m. 643. p. – MAYER-MALY: *Loc.* 139. p.

³¹ PÓLAY: *A dáciai*. 193. p.

³² H. KRELLER: *Römisches Recht II*. Wien, 1950. 356. p.

³³ Vö. PÓLAY: *A dáciai* 193. – BECK: i. m. 4. p.

A felek szerződésszegése esetére szokásos volt kölcsönös büntetés kilátásba helyezését előírni.³⁴ Különösen De Robertis mutat rá arra, hogy a görög nyelvű papyrus-anyagokban a provinciák életére vonatkozóan igen sok a bírság a munkás terhére.³⁵ A szerződésszegés a felek ama szerződési kötelezettségének megsértéséből adódott, hogy a munkás nem vette fel a munkát, vagy nem folytatta, vagy a munkaadó nem fizette ki az elvégzett munkáért a munkabért.

A X. tábla a munkás terhére napi 5 sestertius bírság fizetését írja elő, ha a munkás nem veszi fel a munkát vagy a munkaadó akarata ellenére abbahagyja: „quod si invito conductore recedere aut cessare voluerit dare debibit in die singulos HS V numeratos (CIL III. 948. p.). Ez az igen súlyos bírságkikötés, mint ahogy Pólay kimutatta,³⁶ a munkás napi keresetének a duplája volt, mindenképpen arra ösztökölte a munkást, hogy a szerződésben foglaltakat betartsa.

A munkaadó ugyancsak köteles napi 5 sestertius bírságot fizetni, ha késedelembe esik a munkabér fizetésével: „Conductor si tempore peracto mercedem solvendi moram fecerit, eadem poena tenebitur exceptis cessatis tribus” (CIL III. p. 948. X. tábla). Érdekes összevetni e szöveget a Lex metalli Vipascensis szövegével:

„Quod ex hac capite legis conductori socio actorive eius debebitur nisi in triduo proximo quam debere coeptum erit datum solutum satisve factumerit, duplum dare debeto (Lex met. Vip. 8.).³⁷

A fenti rendtartás a büntetést a hátralék kétszeresében állapítja meg, ami lényegében megegyezik az erdélyi munkaszerződésben foglaltakkal. Az általunk idézett mindkét szövegben lényeges kedvezményként mutatkozik a munkaadó javára az, hogy a büntetést csak a késedelem harmadik napja után kellett fizetnie.³⁸ Ez mindenképpen méltánytalan a munkásra nézve.

A szerződéses bírságon kívül a munkás hátrányos helyzetére utal az is, hogy a munkaadónak fegyelmezési joga volt a munkás felett, ha a munkás a kiadott utasításokat maradéktalanul nem teljesítette.³⁹ Erre utal PS 2. 18. 1. alatti szöveg is. Annak ellenére, hogy e szöveggel kapcsolatban De Robertis következtetései a munkás státusbeli alávetettségét is megkockáztatják, ami alappal kifogásolható.⁴⁰ Megállapíthatjuk, hogy a modern kor fegyelmi felelősség előzményei hacsak homályosan, de mégis kibontakozni látszanak.

4. Felmerül a kérdés, beszélhetünk-e a munkás kártérítési felelősségének a munkavégzés során okozott károk esetében.

³⁴ MAYER-MALY: *Loc.* 148. – PÓLAY: *A dáciai.* 196. p.

³⁵ DE ROBERTIS: *Rapporti.* 140. és köv.

³⁶ PÓLAY: *A dáciai.* 196. és köv.

³⁷ G. BRUNS: *Fontos iuris romani antiqui* (Tübingen, 1909) 290. p.

³⁸ PÓLAY: *A dáciai.* 196. p. – MROZEK i. m. 147. p.

³⁹ DE ROBERTIS: *Lavoro* 143. és köv.

⁴⁰ Hasonlóan PÓLAY: *A dáciai.* 166. p. 8. jz.

A dáciai viaszostáblák szerződéseiben kikötötték, hogy a munkás hibátlanul és derekasan kötelesek a munkát teljesíteni. Ha a munkás nem végezte el a munkát hibátlanul és testi gyengesége miatt nem dolgozott derekasan, felelt az így keletkezett károkért.⁴¹

A rendelkezésre álló két forrás alapján vizsgálható az öszvérhajcsár, mint munkavállaló felelőssége. Mindkét forrás lényegében azonos szabályokat tartalmaz.

„Mulionem quoque, si per imperitiam impetum mularum retinere non potuerit, si eae alienum hominem obtriverint, vulgo dicitur culpaie nomine teneri, Idem dicitur et si propter infirmitatem sustinere mularum impetum non potuerit: nec videtur iniquum, si infirmitas culpaie adnumeretur” (Gaius D. 9. 2. 8. 1.).

„Impetu quoque mularum, quas mulio propter imperitiam retinere non potuerit, si servus tuus oppressus fuerit, culpaie reus est mulio. sed et si propter infirmitatem retinere eas non potuerit, cum alius firmior retinere potuisset, aequae culpaie tenetur” (Inst. 4. 3. 8.).

A munkás vétkessége megállapítható, ha az öszvérek rohanását járatlansága vagy gyengesége miatt megfékezni nem tudja, és ezzel kárt okoz. Mind a járatlanság (imperitia) mind a gyengeség (infirmitas) culpának minősül. Akkor is vétkes a hajcsár, ha az öszvéreket másra bízta és így keletkezett a kár. Az Institutiókból idézett szöveg ehhez még annyit fűz hozzá, hogy ha más erősebb ember az öszvérek rohanását vissza tudta volna tartani, a gyenge hajcsár vétkessége nyilvánvaló. A két szöveg között nincs lényeges különbség, így megállapíthatjuk, hogy a munkás mind a klasszikus, mind a bizánci jogban felelt a gondatlanságból előálló kárért. Vétkességének minősül tehát az is, ha a munkás nem rendelkezik a megfelelő szakértelemmel, vagy erővel. Amikor a munkát elvállalta, tudnia kellett volna, hogy azt képes-e ellátni, vagy sem. Az 1. c. operisnél csak peritiát követelhetnek a conductoroktól, az 1. c. operarumnál ezen felül a firmitas is követelmény. Ez természetes is, hisz a munkásnál nem is annyira a szakértelem, mint inkább az erő a fontos.⁴² (Mindkét szöveg végén mintegy záradékként szerepel, hogy a lovak hajtásánál is kell alkalmazni ezeket a szabályokat.)

Ulpianus egy kocsiható által okozott balesetet tárgyal a D. 19. 2. 13. pr. keretében:

„Item quaeritur, si cisiarius, id est carucarius, dum ceteros transire contendit, cisium evertit et servum quasavit vel occidit. Puto ex locato esse in eum actionem: temperare enim debuit: sed et utilis Aquiliae dabitur.”

⁴¹ PÓLAY: *A dáciai*. 187. p.

⁴² Vö. PÓLAY: *A dáciai*. 187. p. – MAYER-MALY *Loc.* 159. p.; R. CARDELLI: *L'Obbligazione di «Praestare» e La Responsabilità Contrattuale in Diritto Romano*. Milano 1965., 259 és köv.; ZIMMERMANN: i. m. 386.

Az előzni igyekvő kocsis a kocsival felfordul és egy rabszolgát megsebesít; kérdés: megállapítható-e felelősség a kocsihajtó terhére. Miután megfelelő gondossággal kellett volna hajtania a kocsit, a baleset megelőzése céljából, a válasz igenlő.

Kérdés, hogy a munkás a vétkelességen túlmenően felelőssé tehető-e a custodiaért is. Az tény, hogy a l. c. operarumnál sokkal kisebb a lehetősége az őrzési helyzetnek, mint az l. c. operisnél. Ennek ellenére az irodalomban számos utalás található a munkás custodia-felelősségére.

Wieacker Celsus két szövegét elemezve D. 19. 2. 9. 5. és D. 19. 1. 13. 16. bizonyos szöveg exegezis és interpolációkritika után megállapítja, hogy Celsus okfejtése a custodia-felelősségre vonatkozó visszterhes megőrzési kötelezettség fogalma alá vonható. Eszerint a conductor operarum felel az őrzésért, ha dolgokat bízta rá. Ezt a felelősségét kiterjeszti azokra a kézműipari társulásokra is, amelyek a munkaszerződés formáit követik.⁴³ Pólay a D. 19. 2. 40. és Cato 144. 6. szövegek összevetésével megállapította, hogy ha a munkaadó a munkások rendelkezésére munkaeszközöket bocsát, a munkások custodia-felelősséggel tartoznak.⁴⁴

A határkérdés tisztázása céljából itt látszik indokoltnak az orvos felelősségének vizsgálata is. Mint ahogy Kaser kimutatta, nem kizárt az orvos tevékenységét a locatio-conductio keretében elhelyezni.⁴⁵ Nem eldöntött kérdés, hogy az orvos tevékenysége, l. c. operis vagy operarum.⁴⁶

Kétségtelen, hogy az orvosi tevékenységet nem lehet folyamatos munkavégzésnek (pl. egy beteg esetében) minősíteni, de e tevékenység nem tipikusan munkaeredmény pordukálása sem (pl. egy beteg meggyógyítása). Valahol a kettő között helyezhető el az orvos munkája, felfogható locatio-conductio operarumnak is (ha naponta állandóan ezt a feladatot látja el), de l. c. operisnek is, ha az egészség helyreállításáról van szó egy-egy betegnél.

A rendelkezésünkre álló forrásanyag – az Ulpianustól származó Digestaszövegek – az orvos vétkes felelősségéről beszél.

⁴³ WIEACKER: *Haffungsformen des römischen Gesellschaftsrechts* SZ (54) 1934. 47. és köv. (a D. 19. 2. 9. 5., valamint a D. 19. 1. 13. 16.-nál a „culpa”-t a „custodia” kifejezéssel helyettesíti, s így jut el az általa kívánt eredményhez. Vö. még ARANGIO-RUIZ: *Resp.*¹ 205. és 131. p.

⁴⁴ PÓLAY: *A dáciai.* 188. p.

⁴⁵ KASER: RPR I.² 569. p. – Kaser egy recenziójában, amelyet BELOW: *Der Arzt im röm. Recht.* München, 1953. c. munkájáról írt, igen meggyőzően fejti ki, hogy a locatio conductio megkötése a szabadon született orvos számára nem képezett akadályt. Kezdetben a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó orvosok ugyan csak erkölcsi alapon követelheték a gyógyítás ellenértékét, később azonban a páciens és az orvos közti viszony jogi kötelékké alakult át, amelyet extra ordinem lehetett perelni. Az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó orvosok akadálytalanul köthettek e tevékenységük tekintetében locatio conductiot. Lásd SZ 72 (1955) 395. és köv.

⁴⁶ BELOW: i. m. 53. p. K. HELDRICH: *Der Arzt im römischen Privatrecht.* Jherings Jahrbücher, 52. (1940) 139–149. p. és H. SIEBER: *Operae liberales.* Jh. Jb. 52. (1940) 161–173. p.

„Sicuti medico imputari eventus mortalitatis non debet, ita quod per imperitiam commisit, imputari ei debet: praetextu humanae fragilitatis delictum decipientis in periculo homines in noxium esse non debet” (D. 1. 18. 6. 7.).

„Proculus ait, si medicus servum iperite secuerit, vel ex locato vel ex lege Aquilia competere actionem” (D. 9. 2. 7. 8.)

„Idem iuris est, si medicamento perperam usus fuerit, sed et qui bene secuerit et dereliquit curationem, securus non erit, sed culpa reus intellegitur” (D. 9. 2. 8. pr.).

A fenti forráshelyekből megállapítható, hogy az orvos felelőssége elsődlegesen az imperitia a mesterségben való járatlanság esetén lép előtérbe. Az orvostól hozzáértést, szakmai járatosságot követeltek meg. Felelős az orvos, ha nem hozzáértően operál, nem megfelelő gyógykezelést adott, rossz gyógyszert használt, vagy ha a gondozást elmulasztotta.⁴⁷ Ebben az esetben ellene actio locatival is lehet perelni. Az orvos eredményfelelősségét a D. 1. 18. 6. 7. kizárja. A Coll. 12. 7. 7. is a hanyag kezelést végző orvos felelősségét állapítja meg, ah a beteg meghal, vagy az állapota rosszabbodott, vagy megrokkant.

Hasonló megállapításokat tartalmaznak a justiniánuszi szövegek:

„Praeterea si medicus, qui servum tuum secuit, dereliquerit curationem atque ob id mortuus fuerit, servus, culpa reus est” (Inst. 4. 3. 6.).

„Imperitia quoque culpa adnumeratur, veluti si medicus ideo servum tuum occiderit, quod eum male secuerit aut perperam ei medicamentum dederit” (Inst. 4. 3. 7.).

Mind a klasszikus, mind a justiniánuszi korban az orvost tehát felelősségre vonták, ha mesterségében járatlanul végezte munkáját. Az imperitiát, mint már fentebb láttuk a fullónál (D. 19. 2. 9. 5.), illetve az öszvérhajcsárnál (D. 9. 2. 8. 1.) culpának minősítették. Ezt mutatja az Inst. 4. 3. 7. szövegében talált kifejezés az orvos tevékenységével kapcsolatban is. Gaius írja (D. 50. 17. 132.), hogy „imperitia culpa adnumeratur” a hozzá nem értés gondatlanságnak számít. A Gaiustól származó szöveg nincs jogesethez kötve. Így ennek általános érvényt kell tulajdonítanunk. Azokban az esetekben, ahol az eljáró személytől a szakmában való jártasságot követelnek meg, de ezt az illető nem tanúsítja, magatartását vétkesnek kell minősíteni, mert a kérdéses tevékenységet kifejtőnek tudnia kellett volna, hogy rendelkezik-e a megfelelő szakértelemmel, vagy sem.⁴⁸

5. Szabályozták a rómaiak azoknak a károknak a rendezését is, amelyek senkinek sem voltak felróhatók. Ilyenkor a jogászok arról beszéltek, hogy ki köteles viselni a vis maior által okozott károk veszélyét, azaz vétkeességtől függetlenül, valamelyik félre hárították a munkavégzés elmaradásának a következményeit.

⁴⁷ BELOW: i. m. 110–117. p.

⁴⁸ KASER: RPR I.² 509. p. – ARANGIO-RUIZ: *Resp.*² 188. és köv.

A munkabérszerződésnél a források alapján abból kell kiindulni, hogy a veszély a munkás vagy a munkaadó érdekkörében jelentkezik-e.⁴⁹ A források ilyen irányú csoportosítása eljuttat bennünket a kérdés megoldásához.

Nézzük, mit mondanak a források!

„Qui operas suas locavit, titius temporis mercedem accipere debet, si per eum non stetit, quo minus operas praestet”(D. 19. 2. 38. pr.).

Paulus e szöveghelye témánk szempontjából alapvető.⁵⁰ Világosan kitűnik belőle, hogy a munkásnak jár a munkabér, ha nem rajta áll, hogy dolgozni nem tud. A veszélyviselés kérdését a „si per eum non stetit” kifejezés dönti el. A kérdés csak az, hogy a munkáson áll-e, vagy sem a munkavégzés elmaradása. Arról nincs szó, hogy mi miatt nem tud dolgozni a munkás (a munkaadó betegsége, akadályoztatása, a munka tárgyának pusztulása vagy a munkát ideiglenesen akadályozó körülmények fennforgása a munka tárgyával kapcsolatban.) A lényeg az, hogy ne a munkáson álljon a munka elmaradása, ne az ő érdekkörébe tartozó körülmény akadályozza a munkavégzést. Függetlenül attól, hogy a veszély a munkaadó érdekkörében vagy mindkettőjük érdekkörén kívül jelentkezik, mindkét esetben a munkaadónak kell viselni a veszélyt.⁵¹ Az a veszély, ami nem a munkás érdekkörébe esik, a munkaadót terheli. Éppen ezért nem tartható Karlowa álláspontja, hogy ha sem az egyik, sem a másik érdekkörébe nem esik a veszély, akkor ennek viselése a munkást terheli. Ilyen esetben a veszély mindig a conductoré. Árvíz, földrengés vagy más természeti csapás következtében elmaradt munka el nem végzése nem a munkáson áll, így őt a munkabér megilleti.

De nézzük az általános szabály után az eseti jellegűeket.

⁴⁹ KASER: *Peric.* 194. p. – E. BETTI: *Periculum Problema del rischio contrattuale in diritto romano classico e giustiniano.* St: De Francisci I. (Milano, 1956.) 193. és köv., továbbá R. RÖHLE: *Das Problem der Gefahrtragung im Bereich des römischen Dienst – und Werkvertrags.* SDHI 34 (1968.) 185. p.

⁵⁰ Hasonló véleményen van ALZON: *Les risques dans la „locatio-cinductio”.* LABEO: 12. (1966.) 319. p. és PROVERA: *Problema.* 708. és köv.; CARDELLI: i. m. 389. és köv.

⁵¹ Ezzel ellentétben RÖHLE kifejti (Problem. 186. p. és Der „Liber singularis regularum” des Paulus. LABEO 12 (1966.) 218–221. p.), hogy akik a paulusi szöveget választották kiindulópontul, tévedtek, mert a szöveg nem Paulustól ered, hanem az a IV. századból való. RÖHLE nézete azonban problematikusnak látszik, mert az irodalomban egyedülálló. – RÖHLE (LABEO 12 [1966.] 221. p.) kifejti, hogy a D. 19. 2. 38. pr. formulázását Ulpianus D. 19. 2. 19. 9. és Papinianus D. 1. 22. 4., valamint Ulpianus D. 19. 2. 19. 10. javaslatai befolyásolják. Ugyancsak RÖHLE (Problem 186. és köv.) egy igen érdekes témát dolgoz fel és Apuleius Met. 9. 5. 7. szövegéből arra következtet, hogy a veszélyt a locator, a munkás viselte. Ezzel kapcsolatban lásd még DE ROBERTIS (RAPPORTI 148. p. és ALZON LABEO 12. [1966.] 321. p. 35. jz.) nézetét, mely szerint az Apuleius-féle eset egy különleges egyezség a munkás hátrányára. LÁSD továbbá MAYER-MALY: *Loc.* 184. p. – RÖHLE a munkás veszélyviselése melletti további érvelését az erdélyi okiratokra alapozza. A viaszostáblák sokirányú vizsgálata után eljut oda, hogy ezek döntő bizonyítékok a klasszikus római jogban arra, hogy a „periculum est locatoris” elv érvényesült.

„Si hi, contra quos supplicas, facta locatione temporis certi suas tibi locaverint operas, quatenus bona fides patitur, causa cognita competens iudex conventionem servari iubebit” (D. 4. 65. 22.).

Ebből az tűnik ki, hogy a munkaadó valamilyen oknál fogva szabadulni akar a szerződéstől, a bírónak azonban a szerződést fenn kell tartania. Ebből az is következik, hogy a bért a munkásnak akkor is meg kell fizetni, ha a munkaadó nem akarja a munkást tovább dolgoztatni. Vagyis a munkaadó önkényesen nem szüntetheti meg a jogviszonyt, de ha mégis ezt teszi, akkor ki kell fizetnie a munkabért, úgy, mintha a munkás dolgozott volna.

A most tárgyalandó források a munkaadó halálának következményeit vizsgálják a munkabérszerződéssel kapcsolatosan.

„Diem functo legato Caesaris salarium comitibus residui temporis, quod a legatis praestitutum est, debetur, modo si non postea comites cum aliis eodem tempore fuerunt. Diversum in eo servatur, qui successorem ante tempus accepit” (D. 1. 22. 4. Papinianus).

Ulpianus ezzel kapcsolatban Papinianusra hivatkozva a következőket mondja:

„Papinianus quoque libro quarto responsorum scripsit diem functo legato Caesaris salarium comitibus residui temporis praestandum, modo si non postea comites cum aliis eodem tempore fuerunt” (D. 19. 2. 19. 10.).

Itt tipikusan a munkaadó érdekkörébe vágó vis maiorról van szó. Mindkét papiniánuszi megállapítás a meghalt császári legátus ülnökeinek a járandóságaival foglalkozik és egyértelműen eldönti, hogy a kikötött időre járó díj (salarium) továbbra is jár nekik, kivéve ha máshol nem teljesítettek ugyanabban az időben ülnöki funkciót. Újszerűség az előző forrásokhoz képest, hogy a szöveg hely felveti a más helyen végzett munka esetére követendő eljárást. Nem lehet azonban a „modo si non postea comites cum aliis eodem tempore fuerunt” kitételt a munkás kárenyhítési kötelezettségére vonatkozó szabálynak minősíteni. Fel sem merül itt az, hogy máshol keresetett volna, csak az, hogy máshol ténylegesen keresett. Helyesen mutat rá Mayer-Maly,⁵² hogy ez a szabály nem hozzászámítási kötelezettséget foglal magában, hanem csupán azt zárja ki, hogy az első szolgálati viszonyra hivatkozással igényeljék az ellenértéket. Vagyis helytelen az az álláspont, miszerint a második munkahelyen kapott összeget hozzá kell számítani az első munkahely járandóságához és ha kevesebbet keresett, mint ami az első helyen járt volna neki, akkor a különbséget az első helyen meg kell fizetni. Nyilván a helyes értelmezés az, ha máshol kereset akkor az első helyen nem tarthat igényt a munkabérre.

A két papiniánuszi szabály között szinte alig van eltérés, azért Mayer-Maly a két hely összevetéséből posztklasszikus kompilációra következtet. Az interpolációs irodalom azonban csak a „quod a legatis praestitutum est” kifejezést

⁵² MAYER-MALY: *Loc.* 183. p. PROVERA (i. m. 717. p.) a döntésben méltányossági elv érvényesülését látja.

tartja interpolálnak.⁵³ Nem tudni mi lehetett az eredeti szöveg, azonban a fenti kitétel véleményünk szerint a lényegben nem változtat. Álláspontunk szerint kevésbé valószínű a szöveggel gyökeresen eltérő gondolat beiktatása, mert a mindkét szövegben megtalálható azonos gondolat a klasszikus kori gondolkodásra vall.

E két hely ismeretében hajlamosak vagyunk olyan következtetésekre jutni, hogy csak különleges esetekben – mint pl. a császári legatus ülnökei esetében – kell a munkabért a munkaadó halála esetén megfizetni. Ezen állásponton van Dernburg,⁵⁴ amikor azt mondja, hogy csak a legszemélyesebb szolgálat esetén jár a bér. Ezt a tételt azonban félreérthetetlenül cáfolja az Ulpianustól való, Antoninus és Severus császárok rescriptumát tartalmazó D. 19. 2. 19. 9. szöveg.

„Cum quidam exceptor operas suas locasset, deinde is qui eas conduxerat decessisset, imperator Antoninus cum divo Severo rescripsit ad libellum exceptoris in haec verba: Cum per te non stetisse proponas, quo minus locatas operas Antonio Aquilae solvers, si eodem anno mercedes ab alio non accepisti, fidei contractus impleri aequum est”.

A jelen esetben az „exceptor operas suas locasset” kitétel szerepel. Ez pedig megegyezik a D. 19. 2. 38. pr. által jelzett munkavállalással. az „operas suas locare” De Robertis megállapítása szerint nem dologbérlet, hanem munkabérlet létrejöttét tartalmazó formula.⁵⁵ Nos nemcsak különleges esetekben kell a munkaadó halála után a szerződést betartani, hanem minden munkabérszerződésnél, ahogy ez a forráshelyből kitűnik. A bérfizetési kötelezettség alapja a jóhiszeműség és a méltányosság, mint ahogy Ulpianus a császári rescriptumra hivatkozással mondja. Az már nem meglepő, hogy itt is szerepel az a kitétel, hogy „ha nem kaptál ugyanazon évben mástól bért”. A szinte azonos korszakban élő Papinianus és Ulpianus egyező véleménye megnyugtatóan dönti el a munkaadó halála esetére a bér-veszélyviselésének a kérdését a conductor (munkaadó) terhére.

Az eddigiekben olyan szövegeket elemeztünk, ahol a veszélyviselés a conductor oldalán jelentkezik. Nézzük meg most a másik oldalt. Itt mindössze két forráshely áll rendelkezésünkre, az egyik ismét az advocatus-ról, a másik pedig egy livbertus-ról, s közvetve alkalmat ad arra, hogy bizonyos megállapításokat tegyünk.

Ulpianus a libertus-sal kapcsolatosan a következőket mondja:

⁵³ MAYER-MALY: *Loc.* 183. és köv. – KASER: *Peric.* 195. p. Más véleményen van viszont RÖHLE (*Problem* 201. p.), valamint PROVERA (i. m. 717. p.), s ALZON LABEO 12. (1966.) 322. p. 37. jz.).

⁵⁴ DERNBURG: i. m. II. 303. p.

⁵⁵ DE ROBERTIS: *Rapporti.* 141. p. – BETTI: *St. De Francisci I.* (Milano, 1956.) 194. p. (A D. 19. 2. 19. 9. értelmezésével kapcsolatban vö. ALZON: LABEO 12 (1966.) 322. 1. A §-sal kapcsolatban vitatható következtetéseket von le PROVERA (i. m. 718. p), amikor azt mondja, hogy méltányosságból hozott eseti döntésről van szó.

„Libertus, qui post indictionem operarum valletudine impeditur, quo minus praestet operas, non tenetur: nec enim potest videri per eum stare, quo minus operas praestet” (D. 38. 1. 15.).

A libertus és a patronus között a iurata operarum promissio ugyan semmiképpen sem von maga után munkabérleti viszonyt, a szöveghely mégis alkalmas a munkaviszonnyal kapcsolatos veszélyviselés tekintetében következtetések levonására.⁵⁶ A libertus, aki munkavállalása után megbetegszik, úgy, hogy képtelen a vállalt munkát elvégezni, nem kötelezhető semmire, előre ugyanis nem volt látható, hogy rajta áll, hogy nem fog tudni dolgozni. A szöveget elemezve megállapíthatjuk, hogy a libertus kötelezettsége képezi a vizsgálat tárgyát, és ez a vizsgálat a „non tenetur” kifejezéssel zárul. A „nec enim videri” kifejezés azt mutatja, hogy vétkeisége nem állapítható meg, így kártérítésre sem kötelezhető. A per eum stare kifejezés megegyezik a forrásokban alkalmazott szóhasználattal. Ez pedig azt jelenti, hogy akin áll a munkavégzés elmaradása, az viseli a veszélyt, habár itt nem lehet szó munkabérrel, de ennek ellenére az ulpianusi szövegből következtetni lehet a munkabérszerződések esetére is.

A „per eum stare” kifejezés a munkabérszerződéseknel azt jelenti, hogy betegség esetén a munkásnak kell viselnie a veszélyt. Így arra az időre, amíg nem dolgozott nem kap bért.⁵⁷ Vitatható Mayer-Maly álláspontja, amikor a locator betegségét azok közé a körülmények közé sorolja, amelyek sem a locator, sem a conductor terhére nem írhatók, s így szerinte ezt a bérveszélyt is a conductornak kell viselni.⁵⁸ Az ismertetett szöveg a betegséget úgy minősíti, hogy a libertuson állt a munka elmaradása, a betegség az ő „érdekkörébe” esik. Így per analogiam a betegséget a munkásnál is az ő érdekkörébe beálló elháríthatatlan okként kell kezelni. Ha pedig a betegség az ő „érdekkörébe” esik akkor, a D. 19. 2. 38. pr. alapján a betegsége idejére munkabér nem jár.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, megállapítható, hogy a források a munkabér veszélyének viselését mindig a conductorra (munkaadóra) hárítják, vagyis fizetni kell a munkabért:

a) ha a veszély nem a munkás érdekkörében állt be (ez az alapvető szabály, a többi a római jogtudomány kazuisztikájából adódik);

b) a munkaadó halála esetén, kivéve, ha a szerződésileg kikötött időben a munkás máshol végzett munka után munkabérhez jutott;

⁵⁶ KASER: *Peric.* 196. és köv. – RÖHLE: *Problem* 194. és köv. Röhlével ellentétben MAYER-MALY: *Loc.* 182. p. – PROVERA (i. m. 712. p.) kifejti, hogy ez a nézet, illetve tétel érvényes a iurata prīmiora, de nem az 1. c. operarumra, és így ott nem lehet következtetéseket levonni a §-ból.

⁵⁷ Hasonló nézetet van KASER (*Peric.* 197. és köv.), PÓLAY ELEMÉR (*A dáciai.* 194. és köv.), továbbá R. MONIER (*Manuel élémentaire de droit romain.* Párizs 1929. 608. p.) SOLAZZI (*Il lavoro libero nel mondo romano,* in *Scritti di diritto romano.* Napoli, 1955. 141. p.), DE ROBERTIS: (*Rapporti*, 148. p.), RÖHLE (*Problem* 202. p.). Ellentétben ezzel ALZON, LABEO 12. (1966.) 320. p. 32. jz.

⁵⁸ MAYER-MALY: *Loc.* 182. p. Hasonló állásponton van PROVERA (i. m. 712. p.).

c) ha a munkaadó valamilyen oknál fogva szabadulni akar a szerződéses jogviszonytól, viszont ezt csak úgy teheti, ha a munkabért kifizeti.

Nem jár a munkásnak munkabér, ha a veszély az ő érdekkörében jelentkezik (pl. betegség esetén, vagy vihar elvitte a háza tetejét és azt kell kijavítani stb.).⁵⁹

Az itt vizsgált források diszpozitív jellegű szabályokat tartalmaznak, azoktól tehát a gyakorlatban el lehetett térni, a szerződésben az ellenkező rendelkezés is ki volt köthető.⁶⁰ Jól példázza ezt az egyik erdélyi viaszostábla (CIL III. p. 948.) alábbi szövegrésze:

„Quod si fluor impedierit, pro rata computare debebit”.

E szerint ha a bányá víz alá került, csak arra az időre kaphat a munkás bért, amelyben munkát végzett. Vagyis az egyikük érdekkörébe sem tartozó természeti csapás esetén a gazdaságilag erősebb munkaadó szerződésileg a munkás nyakába sózza a veszélyt. Világos, hogy a vis maior a munkás érdekkörén kívül áll be és ellentétes a D. 19. 2. 38. pr. állásfoglalásával, a joggyakorlatban mégis előfordul. Ez a szerződés, amely egyébként hellenisztikus sajátságokat tüntet fel (a stipuláció klauzulák mellőzése még a kötbérikötés esetében is) téveszthette meg Karlowot, majd pedig Martont, midőn a munkabérveszély viselésének a római birodalmi jog szabályozása tekintetében állást foglaltak.

6. A munkabérszerződésre nézve az irodalomban az az álláspont alakul ki, – az 1. c. rei analógiája alapján, hogy a határozatlan időre szóló szerződést bármelyik fél, bármikor megszüntethette.⁶¹

A napszámos munkánál napról-napra fennállt a megszüntetés lehetősége.⁶² Ezzel szemben egészen más volt a helyzet a határozott időtartamú munkabérszerződéseknél. Ezek általában egy évre szóltak (D. 19. 2. 19. 9.).⁶³ Az erdélyi viaszostáblákon talált szerződések között kettő hat hónapra jött létre (X. és XI. tábla).⁶⁴ A határozott időtartamú munkabérszerződések általában az idő lejártával voltak megszüntethetők.⁶⁵ Ha a szerződő felek bármelyike egyoldalúan a munkaviszonyt megszüntette, akkor köteles volt kártérítést fizetni (D. 19. 2. 38.

⁵⁹ Egyezően SZEMÉLYI (i. m. 148. és köv.), BRÓSZ-PÓLAY (i. m. 436. p.), PÓLAY (i. m. 194. és köv.), PROVERA (i. m. 723. p.). Ezzel ellentétes véleményt fejt ki MARTON GÉZA (*A római magánjog elemeinek tankönyve*. 210. p.), valamint RÖHLE (*Problem*. 203. p.), amikor is a „periculum est locatoris” elvét hangsúlyozák. Lásd ezzel kapcsolatban KASER: Peric. 197. és köv. Igen értékes végkövetkeztetéshez jut el Röhle álláspontjával szemben ALZON (LABEO 12. (1966.) 323. és köv.).

⁶⁰ Ezt fejtik ki a következő szerzők: ARANGIO-RUIZ (SDHI 5 (1939.) 622. p. 74. jz.) DE ROBERTIS (*Rapporti*. 149. p.), MAYER-MALY (*Loc*. 184. p.) KASER (RPR I. München (1955.) 475. p. 52. jz.), ALZON (LABEO 12. (1966.) 320. p. 33. és 34. jz.) és PROVERA (i. m. 719. p.).

⁶¹ DERNBURG: i. m. 301. p. – KASER: RPR I.² 570. I. – PÓLAY: *A dáciai*. 172.

⁶² DERNBURG: i. m. 301. p. – PÓLAY: *A dáciai*. 172. p.

⁶³ DERNBURG: i. m. 302. p. – BECK: i. m. 4. p.

⁶⁴ PÓLAY (*A dáciai* 172.) kimutatta, hogy a bányákban télvíz idején nem lehetett dolgozni, ezért kötöttek hat hónapos munkaszerződést.

⁶⁵ Vö. PÓLAY: *A dáciai*. 172.

pr. – C. 4. 65. 22.). A munkást a munkaadó a fegyelmezési joga alapján is rá tudta szorítani a munkavégzésre (D. 48. 19. 11. 1. – 47. 2. 90.). Ezen kívül, mint ahogy arra az előbbieken rámutattunk, a felek kölcsönös stipulációval kötbért is kikötöttek arra az esetre, ha a valamelyik fél meg akarná szüntetni a munkaviszonyt. (Lex met. Vip. 8. és az erdélyi viaszostáblák okiratai). A súlyos bírság a feleket visszatartotta a szerződés idő előtti megszűnésétől. A kötbér volt a legfontosabb eszköz a felek kezében, amellyel a szerződés betartását biztosítani tudták. Különösen nagy súllyal nehezedett ez a munkásra. Ha meggondoljuk, a munkaadó esetenként ki tudta fizetni a bírságot ha nagyon akart szabadulni a szerződéstől, de a munkás anyagi helyzete miatt erre képtelen volt.⁶⁶ Egyszerűen nem volt más választása, ha egyszer elszegődött, akkor mindaddig köteles volt dolgozni, amíg a szerződés fennállt. Tehát a munkás részéről a határozott időtartamú munkaviszony szinte megszüntethetetlen volt a határidő lejárta előtt.

A felek halála esetén nem igen találkozunk arra nézve adattal, hogy a munkás örököse kénytelen lett volna a munkát elvégezni.⁶⁷ Ezzel szemben viszont forrásadatok megerősítik, hogy a munkaadó halála nem szünteti meg a munkaviszonyt (D. 1. 22. 4. – 19. 2. 19. 9. – uo. 19. 10.).

Az elmondottak alapján leszögezhetjük, hogy a határozott időtartamú munkabérszerződések esetében az idő eltelte volt a jogszerű megszűnési mód. A felek halála csak a munkás oldalán szünteti meg a szerződést.

7. A bemutatott forrással és a szekundér irodalom alapján úgy gondoljuk sikerült felvázolni a munkaviszony szabályozására vonatkozó legfontosabb elveket, jogászai megoldásokat. Ez a munkajognak aligha nevezhető joganyag mégiscsak alkalmas arra, hogy meggyőzzön bennünket arról a római kori jogászai gondolkodásmódról amelyből kiderül, hogy a modern munkajog legfontosabb elveinek egy része már az ókori Rómában is szabályozást nyert. A forrásokban szó esik a munkabérszerződés létrejöttének jogszabályi előírásairól, a kötelelem alanyairól és ennek tárgyáról, a felek jogairól és kötelezettségeiről, a munkavállaló kártérítési és fegyelmi felelősségéről, a munkaviszonyból fakadó, elsősorban a munkaadót terhelő bérjellegű következményekről, továbbá a munkaviszony megszűnéséről. Ha a szabályozás nem is mondható árnyaltnak mégis a főbb vonalak megtalálhatók. Ezekből kitűnik, hogy egyfajta jogi szabályozás a munkavégzés területén is kialakult és a korabeli viszonyokhoz képest ez elegendőnek is bizonyult.

⁶⁶ PÓLAY: *A dáciai* 190. p. – MROZEK: i. m. 147 p.

⁶⁷ SZEMÉLYI: i. m. 149. p. – PÓLAY: *A dáciai*. 173. p.

IMRE MOLNÁR

ARBEITSVERHÄLTNISSE IM REICHSRECHT UND IN DER
VERTRAGSPRAXIS IM ANTIKEN ROM

(Zusammenfassung)

In dem auf der Sklavenarbeit basierenden Römischen Reich spielen die freien Arbeiter seit dem Prinzipat auch eine immer größere Rolle. Das Rechtsverhältnis zwischen dem Arbeitgeber und dem Arbeitnehmer wurde am Anfang des Prinzipats entsprechend geregelt. Die Schriften der klassischen römischen Juristen und die Dienstverträge des Alltagslebens zeigen ein mehr oder weniger einheitliches System. Das Reichsrecht kam auch in der Provinzialpraxis zur Geltung. Die Juristen haben die Regeln der Entstehung und Auflösung des Arbeitsverhältnisses ausgearbeitet. Sie regelten die Rechte und Pflichten der Parteien, sie beschäftigten sich mit den Fragen des Schadensersatzes und des Disziplinarrechts. Die durch *vis maior* ausgefallene Arbeitsleistung und dessen Konsequenzen haben sie auch in mehreren Stellungnahmen besprochen. Die Juristen haben eigentlich alle juristische Probleme behandelt, die auch heute die Grundfragen des Arbeitsrechts bilden.